

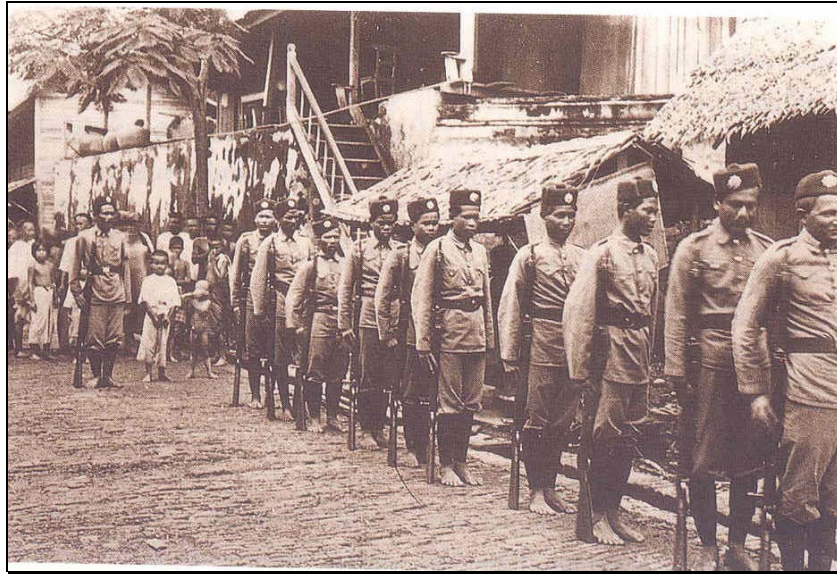
สภาพเมื่อแรกสถาปนากระทรวงมหาดไทย

ระเบียบการในกระทรวงมหาดไทย

ส่วนระเบียบการในกระทรวงที่จัดแก้เป็นระเบียบใหม่ นั้นแบบจดหมายราชการได้อาศัยแบบอย่างซึ่งสมเด็จพระมหาพรยาเทววงศ์ ทรงตั้งขึ้น แต่ลักษณะที่จัดหน้าที่ต่าง ๆ ต้องเอาราชการในกระทรวงมหาดไทยขึ้นตั้งเป็นหลัก ข้าพเจ้าตรวจดูทำเนียบเก่าซึ่งปรากฏอยู่ในกฎหมาย “ลักษณะศักดินาข้าราชการพลเรือน” เห็นฝ่ายธุรการในกระทรวงมหาดไทยแบ่งเป็นกรมใหญ่ ๓ กรม คือ กรมมหาดไทยกลาง (แต่ในกระทรวงมหาดไทยเรียกกันว่า “กรมหมู่ใหญ่”) ปลัดทูลฉลองเป็นหัวหน้ากรม ๑ กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ พระยามหาอำมาตย์เป็นหัวหน้ากรม ๑ กรมพลัมพัง พระยาจำแสนบดีย์ เป็นหัวหน้ากรม ๑ ทางกระทรวงกลาโหมมีกรมกลาโหมกลางกับกรมกลาโหมฝ่ายเหนือและกรมพลัมพังอย่างเดียวกัน พิจารณาเห็นว่าเดิมทีเดียวน่าจะมีแต่กรมกลาง ทั้งมหาดไทยและกลาโหมการฝ่ายเหนือจะมาสมทบเพิ่มขึ้นต่ภายหลัง ถึงกรมพลัมพังก็เกิดขึ้นต่อภายหลัง

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยของข้าพเจ้าลงสักหน่อย ตามที่คิดเห็นว่ากรมมหาดไทยและกลาโหมฝ่ายเหนือจะมีมาแต่เมื่อด้วยตรวดดูในเรื่องพงศาวดาร เห็นมีคำมูลว่าน่าจะเกิดขึ้นเมื่อครั้งราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้รัชทายาทครองกรุงศรีอยุธยาทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช (ที่ ๓) พระองค์ ๑ ครองเมืองเหนืออยู่ที่เมืองพิษณุโลกทรงพระนามว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราช (ที่ ๑) ครั้งนั้นเมืองไทยมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์อยู่ ๓ ปี ในระหว่าง พ.ศ. ๒๐๓๑ จน พ.ศ. ๒๐๓๔ คงตั้งทำเนียบข้าราชการเมืองพิษณุโลกขึ้นอีกสำหรับ ๑ ครั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระเชษฐาธิราชได้รับรัชทายาทครองเมืองไทยทั่วทั้งหมด เปลี่ยนพระนามเป็นสมเด็จพระรามาริบัติ (ที่ ๒) เสด็จลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยา ข้าราชการเมืองพิษณุโลกก็ลงมาสมทบกับข้าราชการในพระนครศรีอยุธยาแต่นั้นมา ข้อนี้น่าเห็นหลักฐานได้ในคำที่เรียกขานท้ายชื่อกรมว่า “ฝ่ายเหนือ” กับที่ตำแหน่งต่าง ๆ ในกรมฝ่ายใต้กับฝ่ายเหนือเหมือนกันตั้งแต่ปลัดทูลฉลองปลัดบัญชี ตลอดจนหัวหน้านายเวร แต่กรมพลัมพังนั้นเห็นจะตั้งขึ้นเมื่อใดและหน้าที่เดิมเป็นอย่างไร กล่าวกันแต่ว่าเกี่ยวกับปืนใหญ่ อาจจะเป็นพนักงานขนปืนใหญ่ในกองทัพหลวงก็เป็นได้แต่ข้าราชการในกรมฝ่ายเหนือกับกรมพลัมพังทำราชการละกันกับกรมกลางมาตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ หรือตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงไม่มีใครรู้ว่าหน้าที่เดิมเป็นอย่างไร

ข้าพเจ้าอยากจะรักษาชื่อเดิมของกรมต่างๆ ให้คงอยู่ต่อไปเมื่อจัดแผนหน้าที่ต่าง ๆ ในกระทรวงมหาดไทยจัดเป็น ๓ กรม และเรียกชื่อตามทำเนียบเดิม เป็นแต่ให้มีหน้าที่ต่างกันคือกรมมหาดไทยกลางเป็นพนักงานทำการทุกอย่าง ซึ่งมีได้แยกออกไปเป็นหน้าที่กรมอื่นปลัดทูลฉลองเป็นหัวหน้า และว่าการได้ทั้งกระทรวงรองแต่เสนาบดีลงมา ในกรมกลางนั้นให้ปลัดบัญชีเป็นหัวหน้าพนักงานการเงินมีศักดิ์เป็นชั้นเจ้ากรมรองปลัดทูลฉลองลงมาอีกคน ๑ กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ ให้เป็นเจ้าหน้าที่แผนการปราบปรามโจรผู้ร้าย กับภารกิจเกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ แต่ภายหลังโอนภารกิจเกี่ยวกับต่างประเทศไปเป็นหน้าที่ปลัดทูลฉลอง ให้กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือเป็นเจ้าหน้าที่แผนกอัยการ ส่วนกรมพลัมพังนั้นให้เป็นที่แผนกปกครองท้องที่ คงเรียกว่า กรมกลาง กรมฝ่ายเหนือ และกรมพลัมพัง ตามทำเนียบเดิม กระทรวงมหาดไทยจัดเป็น ๓ กรม เช่นนั้นมาตลอดสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

การฝึกแถวของตำรวจสมัยรัชกาลที่ ๕ การตำรวจที่เป็นแบบอย่างยุโรปเริ่มจัดตั้งขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ โดยว่าจ้างชาวอังกฤษชื่อ ชัมมวลเอมส์ มาเป็นผู้บังคับบัญชา ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหลวงรัฐยาธิบาลบัญชา

ยังมีกรมขึ้นของกระทรวงมหาดไทยอยู่ตามทำเนียบเดิมอีก ๒ กรม เรียกว่า “กรมตำรวจภูธร เจ้ากรมเป็นหลวงสุเทพ” กรม ๑ เรียกว่า “กรมตำรวจภูบาล เจ้ากรมเป็นหลวงพิศณุเทพ” กรม ๑ แต่โบราณ ๒ กรมนี้จะมีหน้าที่ทำราชการอย่างใดก็ไม่มีใครรู้ เมื่อข้าพเจ้าไปอยู่กระทรวงมหาดไทยเป็นแต่คุณเลกไพร่หลวง เจ้ากรมปลัดกรมก็รับราชการเหมือนกับขุนนางกระทรวงมหาดไทยพวกriebยหัวัด เช่น ให้เป็นข้าหลวงไปทำการชั่วคราวชั่วคราวแต่พิจารณาเห็นคำหน้าที่เดิมมีอยู่ ด้วยชื่อว่า “ตำรวจ” นั้นหมายความว่า เป็นพนักงานตรวจอีกประการหนึ่ง ชื่อปลัดกรมทั้ง ๒ นั้น มีสัมพันธ์คล้องกันว่า ขุนเพชรอินทรา ขุนมหาวิชัย ขุนพิชญ์แสน ขุนแผนสะท้าน ในเรื่องสภาที่ว่าพลายแก้วได้เป็นที่ “ขุนแผนสะท้าน” ก็คือเป็นปลัดกรมตำรวจภูบาลนั่นเอง ปรากฏว่ามีหน้าที่ตรวจตระเวนด่านทาง เมืองกาญจนบุรี ความยุติต่อกัน จึงเห็นว่า ๒ กรมนี้หน้าที่เดิมน่าจะเป็นพนักงานตรวจด่านทางปลายแดนซึ่งภายหลังเมื่อมีมอญอพยพเข้ามาสามีกก็อยู่ในเมืองไทยมาก ให้พวกมอญเป็นพนักงานตรวจตระเวนชายแดนจากกรมตำรวจทั้ง ๒ นั้นไปเป็นหน้าที่ของพวกมอญ ซึ่งตั้งขึ้นเป็นกรมหนึ่งเรียกว่า “กรมอาทมาต” กรมตำรวจภูธรกับกรมตำรวจนครบาลจึงเป็นแต่คุณไพร่ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ที่เอาหน้าที่เดิมของกรมตำรวจทั้ง ๒ มากล่าวในที่นี้ เพราะในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีกรมตั้งขึ้นใหม่ ๒ กรม โอนมาจากกระทรวงอื่น ๒ กรม รวมเป็น ๔ กรมด้วยกัน จะเล่าถึงเหตุที่ตั้งและที่โอนมาขึ้นของกรมเหล่านั้นไว้ด้วย

บริษัท อีสเอเชียติกแสดงวิธีการทำป่าไม้โดยใช้ช่างคัดซุงลงน้ำแม่คำมี ตำบลผาหมู๋ จังหวัดแพร่ เพื่อถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทอดพระเนตรครั้งเสด็จตรวจราชการภาคเหนือ (สมัยรัชกาลที่ ๕)

ตามหัวเมืองแต่ก่อนมา นอกจากกรมอาทมาตที่กล่าวมาแล้ว ไม่มีพนักงานตรวจจับโจรผู้ร้าย กรมอาทมาตก็เป็นแต่สำหรับสืบข่าวทางเมืองพม่า เมื่อจัดการปกครองหัวเมืองพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เอาแบบ “ยองตามส์” ซึ่งควบคุมและใช้ปืนเหมือนอย่างทหารมาจัดขึ้นเป็นพนักงานตรวจจับโจรผู้ร้ายตามหัวเมือง เพราะเหมาะแก่การตรวจตระเวนท้องที่กว้างใหญ่ด้วยไม่ต้องใช้คนมากนัก แต่ชื่อที่จะเรียกยองตามส์ว่าอะไร ในภาษาไทยยังไม่มี ข้าพเจ้าจึงเอาชื่อตำรวจภูธรมาให้เรียกยองตามส์ที่จัดขึ้นมาใหม่ เพราะเห็นว่าหน้าที่เป็น ทำนองเดียวกันแต่โบราณ จึงมีกรมตำรวจภูธรอย่างใหม่ตั้งขึ้นแต่นั้นมา ต่อมาภายหลังข้าพเจ้าคิดจะจัดกรมตำรวจภูบาลเป็นกรมหนักสืบ C.I.D (ซี.ไอ.ดี.) ขึ้นอีกกรมหนึ่งแต่ไม่สำเร็จเพราะหาผู้เชี่ยวชาญเป็นครูไม่ได้ มาจนถึงรัชกาลที่ ๗ เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยจึงทรงจัดขึ้น เมื่อกรมตำรวจภูธรรวมเป็นกรมเดียวกันเสียแล้ว จึงเรียกว่ากรมตำรวจกลาง

“กรมป่าไม้” เป็นกรมซึ่งตั้งขึ้นใหม่อีกกรมหนึ่ง เหตุที่จะตั้งกรมป่าไม้นั้นมีเรื่องมายืดยาวด้วยป่าไม้ สักมีในเมืองพม่ากับเมืองไทยมากกว่าที่ไหนๆหมด เมื่ออังกฤษได้หัวเมืองมอญไปจากพม่า พวกอังกฤษตั้ง โรงเลื่อยจักรขึ้นที่เมืองเมะลำเลิง(มะแหม่ง)ตัดต้นสักทางลุ่มแม่น้ำสาละวินในแดนมอญเอาลงไปเลื่อยทำ เป็นไม้เหล็ยมและไม้กระดาน ส่งไปขายต่างประเทศเป็นสินค้าเกิดขึ้นทางนั้นก่อน ส่วนป่าไม้สักในเมืองไทยมี มากแต่ในมณฑลพายัพลงมาจนถึงแขวงเมืองตาก เมืองกำแพงเพชรและเมืองอุทัยธานี เดิมชาวเมืองตัดแต่ไม้ สักใน ๓ เมืองนั้นลงมาขายในกรุงเทพฯ แต่มักเป็นไม้ขนาดย่อม มักเอามาใช้ปักเป็นหลักสำหรับผูกแพที่คน อยู่ในแม่น้ำ จึงเรียกกันว่า “เสาหลักแพ” เป็นพื้น ที่เป็นซุงขนาดใหญ่ยังมีน้อยกระนั้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำ หนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศ ก็มีฝรั่งเข้ามาตั้งโรงเลื่อยจักรขึ้นในกรุงเทพฯ หมายถึงเอาไม้สัก เมืองไทยเลื่อยขายส่งไปขายต่างประเทศ จึงเริ่มเกิดสินค้าไม้สักเมืองไทยส่งไปขายต่างประเทศมาแต่รัชกาลที่ ๔ การทำป่าไม้สักก็เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับมาทั้งในเมืองไทยและเมืองมอญ

นายโรลัง ยัคมินส์ อดีตรัฐมนตรีมหาดไทยประเทศเบลเยียม เข้ารับราชการในประเทศไทยเป็นที่ปรึกษาราชการทั่วไป ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๔๒ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น “พระยาอภัยราชา” นับเป็นผู้ที่ได้ทำคุณประโยชน์แก่ประเทศไทยในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงขณะนั้นอย่างยิ่งท่านหนึ่ง

ถึงรัชกาลที่ ๕ พวกทำป่าไม้ในแดนมอญอยากจะตัดไม้สักต่อเข้ามาในแดนเมืองเชียงใหม่ทางลุ่มแม่น้ำสาละวิน จึงเข้ามาคิดอ่านกับพวกพ่อค้าพม่าที่ฝากตัวอยู่กับพระเจ้าเชียงใหม่ขออนุญาตตัดไม้สักโดยจะยอมให้เงิน “ค่าตอ” ทุกต้นสักที่ตัดลงในเวลานั้นพระเจ้าเชียงใหม่ยังมีอำนาจสิทธิ์ขาดในบ้านเมืองอย่างประเทศราชแต่โบราณ เห็นแก่ผลประโยชน์ที่จะได้จากป่าไม้ก็อนุญาตให้พวกพม่าทำป่าไม้ทางแม่น้ำสาละวินหลายแห่งด้วยสำคัญว่าจะบังคับบัญชาได้เหมือนอย่างเคยบังคับบัญชาพวกพม่าที่มาอยู่ในเมืองเชียงใหม่ แต่พวกทำป่าไม้ไม่ต้องกู้เงินเข้ามาทำเป็นทุนทำการหมายแต่จะหากำไรบางคนไม่ยอมทำตามบังคับบัญชาของพระเจ้าเชียงใหม่ในเมื่อเห็นว่าจะเสื่อมเสียประโยชน์ของตนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ลงอาญา เช่นห้ามมิให้ตัดไม้เป็นต้น พม่าพวกทำป่านั้นไปได้คำแนะนำของพวกคนเดิมกบฏในเมืองพม่าเข้ามาร้องทุกข์ต่อกงสุลอังกฤษกรุงเทพฯ กงสุลก็อดหนุนรับธุระให้ร้องขอต่อรัฐบาลให้เรียกค่าสินไหมจากพระเจ้าเชียงใหม่ให้แก่ตน

ในชั้นแรกมีการฟ้องร้องน้อยเรื่อง โปรดให้เจ้าพระยารัตนาธิเบศ (พุ่ม) เมื่อยังเป็นพระยาเทพอรชุนเป็นข้าหลวงขึ้นไปอยู่เชียงใหม่ ก็ว่ากล่าวเปรียบเทียบให้เสร็จไปได้แต่ทางเมืองเชียงใหม่ยังให้อนุญาตป่าไม้อยู่ไม่หยุด ถ้อยความเรื่องป่าไม้ก็กลับมีมากขึ้น และเจือไปเป็นการเมือง ด้วยกงสุลเข้ามาเกี่ยวข้องกับอดหนุนคนในบังคับอังกฤษ พวกนั้นก็เลยได้ใจจนรัฐบาลไทยกับอังกฤษต้องทำหนังสือสัญญากันให้ตั้งศาลต่างประเทศและมั่งข้าหลวงและไว้ส่งกงสุลอังกฤษประจำอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ส่วนการตั้งทำป่าไม้สักในเมืองไทยถึงรัชกาลที่ ๕ ก็มีบริษัทฝรั่งเข้ามาตั้งค้าไม้สักขึ้นหลายห้างพวกบริษัทขึ้นไปขอทำป่าไม้ในมณฑลพายัพเอาลงมาเลื่อยขายในกรุงเทพฯ ก็มักเกิดถ้อยความที่รัฐบาลต้องโต้เถียงกับกงสุล เกิดความรำคาญขึ้นอีกทางหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษากับเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลังยัคมินส์) เห็นว่าถ้าตั้งกรมป่าไม้ให้มีขึ้นในเมืองไทยสำหรับควบคุมการป่าไม้ตามแบบอย่างรัฐบาลอังกฤษจัดในเมืองพม่า และชั้นแรกขอยืมผู้เชี่ยวชาญจากรัฐบาลอังกฤษที่เมืองพม่ามาเป็นครูฝึกไทยที่จะเป็นพนักงานป่าไม้ต่อไปจะเป็นประโยชน์หลายอย่าง เพราะมีกรมป่าไม้ขึ้นแล้ว พวกทำป่าไม้ก็จะไปติดตอขอความสงเคราะห์ของกรมป่าไม้ได้เหมือนแบบอย่างอังกฤษ ที่เมืองพม่า ไม่ต้องพึ่งกงสุล ก็จะปรากฏการอันเนื่องด้วยป่าไม้ออกจากเมืองได้ และจะเป็นคุณต่อไปถึงการสงวนป่าไม้สักในเมืองไทย ทั้งอาจจะได้ผลประโยชน์ของรัฐบาลจากป่าไม้มากขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย พระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้ข้าพเจ้าจัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เมื่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นแล้วก็ตัดความรำคาญได้สมพระราชประสงค์ เพราะลักษณะการที่คนในบังคับต่างประเทศร้องทุกข์หรือจะขอร้องอันใดจากรัฐบาลไทย แต่ก่อนมาเคยขอให้กงสุลว่ากล่าวกับรัฐบาล กงสุลมีจดหมายส่งคำร้องขอมายังกระทรวงการต่างประเทศ ถ้าแลการนั้นเกี่ยวด้วยกระทรวงใด กระทรวงการต่างประเทศก็มีจดหมายถามไปยังกระทรวงนั้น เจ้ากระทรวงว่าอะไรก็เขียนจดหมายตอบไปยังกระทรวงการต่างประเทศ ๆ จึงมีจดหมายตอบไปยังกงสุล จะพูดกันแต่ละ

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจการทำเมืองแร่ ที่เหมืองหนองเป็ดจังหวัดนครราชสีมา

ครั้งตั้งหลายวันจึงจะแล้ว เมื่อตั้งกรมป่าไม้ขึ้นแล้ว ถ้าพวกเขาป่าไม้เป็นคนในบังคับต่างประเทศขอรับมาทางกงสุล ข้าพเจ้าก็ทำตามแบบเดิมซึ่งมีจดหมายถึงกันหลายทอดตั้งว่ามาแล้ว ถ้าพวกเขาป่าไม้มาร้องขอต่อพวกเขาป่าไม้เอง จะเป็นคนในบังคับต่างประเทศหรือในบังคับไทย ข้าพเจ้าก็ให้กรมป่าไม้ส่งเคราะห์เสมอหน้ากัน ในไม่ช้าเท่าใดพวกเขาชาวต่างประเทศก็เลิกร้องขอทางกงสุล สมัยครมว่ากล่าวตรงต่อกรมป่าไม้หมด กงสุลจะว่าก็ไม่ได้ ด้วยพวกเขาป่าไม้อ้างว่าเข้าไม่ได้เกี่ยวข้องกับกรม ทำแต่การค้าขายอย่างไรสะดวกแก่กิจธุระของเขา เขาก็ทำอย่างนั้นการส่วนสงวนป่าไม้และเพิ่มผลประโยชน์แก่แผ่นดินก็ได้ตั้งพระราชประสงค์ทั้ง ๒ อย่าง จึงมีกรมป่าไม้สืบมา

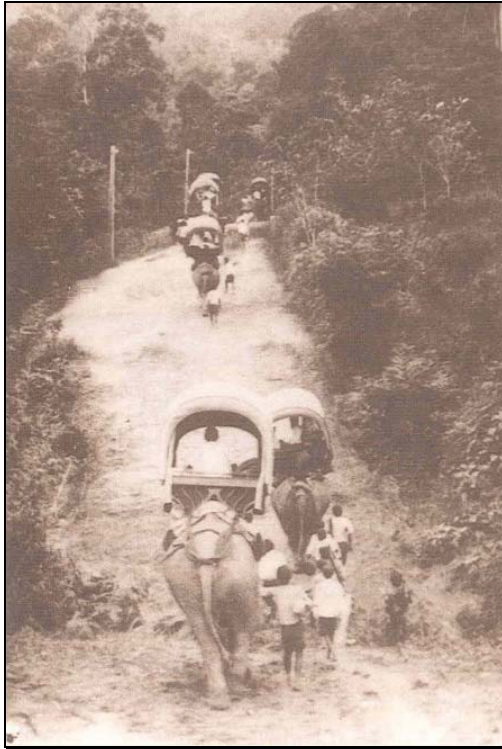
กรมแร่ นั้น ชื่อหลวงขนานว่า “กรมราชโลหกิจภูมิพิทยา” แต่เรียกกันโดยย่อตามสะดวกปากว่า “กรมแร่” เป็นกรมตั้งขึ้นในกระทรวงเกษตรธิการ แต่ก่อนข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เหตุที่จะตั้งกรมแร่ เกิดด้วยฝรั่งชาวอิตาลีคนหนึ่งชื่อ สุชาติ ได้รับสัมปทานบัตรทำบ่อแร่ทองคำที่บางตะพานฝรั่งคนนั้นไปหาคนเข้าทุนในยุโรป เทียวโฆษณาว่าในเมืองไทยมีบ่อทองคำเนื้อดีมาก ชาวแพร่หลายก็มีฝรั่งต่างชาติพากันตื่นมาขอสัมปทานจะทำบ่อทองคำที่แห่งอื่นๆในเมืองไทยยังไม่มียกกฎหมายและผู้เชี่ยวชาญที่จะเป็นพนักงานในการทำแร่ จึงโปรดให้หาฝรั่งซึ่งเชี่ยวชาญการแร่มาเป็นครู ตั้งกรมแร่ขึ้นในกระทรวงเกษตรธิการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ แต่พวกกรมแร่ไม่รู้ขนบธรรมเนียมในบ้านเมืองไปทำการงานตามหัวเมืองมักไม่ปรองดองกับเจ้าเมืองกรมการ ถึงสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงโปรดให้โอนกรมแร่จากกระทรวงเกษตรธิการมาเป็นกรมขึ้นกระทรวงมหาดไทย เพื่อให้ปรับกิจการที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองให้เรียบร้อย ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงตั้งเจ้าพระยาวงศาอนุประพัทธ์ เป็นเสนาบดี ก็โอนกลับคืนไปกระทรวงเกษตรฯ ตามเดิม กรมแร่จึงมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยอยู่เพียงชั่วคราว

ตัวศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย ซึ่งเป็นสำนักงานกระทรวงมหาดไทย ก็มีการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง เพราะเมื่อจัดห้องที่ทำงานเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้วก็ที่ไม่พอ เมื่อข้าพเจ้ากลับจากตรวจหัวเมืองพบกับ กระทรวงกลาโหมตกลงกันแล้ว จึงไปบอกกระทรวงวังว่า กระทรวงกลาโหมยอมให้ห้องกลางศาลาลูกขุนแก่ กระทรวงมหาดไทย เพราะฉะนั้นขอให้ย้ายคลังวรรณไปเสียที่อื่น ก็ได้ห้องกลางมาใช้เป็นห้องที่ประชุม และ สำหรับการพิธีทำการพิธีและโดยปกติใช้เป็นห้องรับแขกด้วย ต่อมาอีกปีหนึ่งเมื่อกระทรวงกลาโหมบัญชา แต่ราชการทหารย้ายสำนักออกไปอยู่ที่ตึกกระทรวงกลาโหมเดี๋ยวนี้ ศาลาลูกขุนในทางฝ่ายขวาก็ตกมาเป็น สำนักงานกระทรวงมหาดไทย รวมอยู่ในกระทรวงเดียวหมดทั้งหมด ถึงกระนั้นก็ไม่พอกับกรมขึ้นจึงให้มา ทำงานร่วมสำนักกับสำนักกับกระทรวงมหาดไทยแต่กรมสรรพากรนอกเดี๋ยว นอกจากนั้นกรมตำรวจภูธรกับ กรมป่าไม้ต้องให้ทำที่ตั้งสำนักงานขึ้นใหม่ ส่วนกรมแรงงานอยู่ที่สำนักงานเดิมในกระทรวงเกษตรฯ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ภายเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร พ.ศ. ๒๔๔๗

พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริตั้งแต่เริ่มทรงปรารภจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคง เห็นว่าที่หัวเมืองแยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง ในกระทรวงกลาโหมบ้าง และกรมท่า (เมื่อก่อน เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงการต่างประเทศ) บ้าง บังคับบัญชาหัวเมืองถึง ๓ กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครอง ให้เป็นระเบียบแบบแผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะมีการบังคับบัญชาหัวเมืองทั้งปวง ให้ขึ้นอยู่แต่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวและรวมหัวเมืองเข้าเป็น มณฑล มีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่งจึงจะจัดการปกครองได้สะดวก แต่ยังมีทรงหา ตัวคนที่จะเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการตามพระราชประสงค์ไม่ได้ จึงรอมาดังเล่าแล้วข้างต้น นิทานเรื่องนี้ ถึงกระนั้นก็ได้โปรดให้เริ่มรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีข้าหลวงใหญ่อยู่ประจำหลายมณฑล เมื่อ ทรงแต่งตั้งข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยหัวเมืองขึ้นกระทรวงมหาดไทย มี "มณฑลลาวเฉียง" ซึ่ง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลพายัพ" เจ้าพระยารัตนาธิเบศ (พุ่ม ศรีไชยันต์) เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหกลาโหมเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่มณฑลหนึ่ง "มณฑลลาวพวน" ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อ เป็น "มณฑลอุดร" กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม เมื่อยังเป็นกรมหมื่น และเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง เป็น ข้าหลวงใหญ่อยู่ ณ เมืองหนองคายมณฑลหนึ่ง "มณฑลลาวกาว" ซึ่งภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น "มณฑลอีสาน" กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์มณฑลหนึ่ง "มณฑลลาวกลาง" คือเหล่า หัวเมืองซึ่งยังถือกันมาจนสมัยนั้นว่า เป็นเมืองลาว อันอยู่ในระหว่างเมืองนครราชสีมากับแดนมณฑลลาวพวน และลาวกาว กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อยังเป็นกรมหมื่นเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ ณ เมืองนครราชสีมา มณฑลหนึ่ง ขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยทั้ง ๕ มณฑล หัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมก็ได้รวมหัวเมือง ทางฝ่ายทะเลตะวันตกเข้าเป็นอย่างมณฑล เพื่อการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินอีกมณฑลหนึ่ง เวลาเมื่อข้าพเจ้า

สภาพการเดินทางเมื่อครั้งสมเด็จพระยาตากสินมหาราชเสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ซึ่งอาศัยช้าง
เกวียนเทียมโคเป็นพาหนะที่สำคัญ

เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ที่เมืองภูเก็ต และ
ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม แต่ข้าหลวงใหญ่ที่ประจำมณฑลชั้นนั้นทำหน้าที่ในการรักษาพระราชอาณาจักรเขต
เป็นสำคัญ ไม่ได้โปรดให้จัดระเบียบแบบแผนการปกครองภายในบ้านเมืองด้วย เพราะฉะนั้นมีพระราช
ประสงค์จะเริ่มจัดหัวเมืองชั้นในก่อน แล้วจึงจะขยายแบบแผนให้เป็นอย่างเดียวกัน ให้แพร่หลายออกไปจนถึง
ตลอดชายพระราชอาณาเขต แม้เมื่อทรงตั้งข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ก็ยังไม่โปรดให้โอน
หัวเมืองที่ขึ้นกลาโหม กรมท่ามารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่กระทรวงเดียวอยู่ถึง ๓ ปี คงเป็นเพราะจะ
รอให้แนวพระราชหฤทัยเสียก่อนว่า ข้าพเจ้าจะจัดการสำเร็จได้ตั้งพระราชประสงค์ จึงจะให้บังคับบัญชาหัว
เมืองทั่วทั้งพระราชอาณาเขต

ส่วนตัวข้าพเจ้าเองเมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งแรกตั้งเล่ามาแล้วในภาคตอน ไปเห็นความขัดข้องขึ้น
ก่อนอย่างอื่นด้วยหัวเมืองมีมาก แม้แต่หัวเมืองชั้นในก็หลายสิบเมือง ทางคมนาคมกับกรุงเทพฯ จะไปมาถึงกัน
ก็ยังช้า ยกตัวอย่างดังจะไปเมืองพิษณุโลกต้องเดินทางกว่า ๑๐ วัน จึงจะถึงหัวเมืองก็อยู่หลายทิศหลายทาง
จะจัดการอันใดพันวิสัยที่เสนาบดีจะออกไปจัดหรือตรวจการงานได้เอง ได้แต่มีท้องตราสั่งข้อบังคับและแบบ
แผนส่งออกไปในแผ่นกระดาษให้เจ้าเมืองจัดการ ก็เจ้าเมืองมีหลายสิบคนด้วยกัน จะเข้าใจคำสั่งต่างกัน
อย่างไร และใครจะทำการซึ่งสั่งไปนั้นอย่างไร เสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ยากที่จะรู้เห็นว่าวิธีสั่งรายเมืองอย่าง
นั้น การงานคงไม่สำเร็จได้ตั้งประสงค์ จึงคิดจะแก้ความขัดข้องก่อน คิดไปก็ยังเห็นทางแก้ตรงกับโครงการซึ่ง
พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริ คือที่รวมหัวเมืองเข้าเป็นแบบมณฑลนั้น เห็นว่าเป็นหัวเมืองชั้นในก็ควร
รวมเข้าเป็นมณฑลละ ๕ เมืองหรือ ๖ เมือง เอาขนาดท้องที่ที่ผู้บัญชาการมณฑลอาจจะจัดการและตรวจตรา
ได้เองตลอดอาณาเขตเป็นประมาณ และให้มีเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นยศอยู่ในระหว่างเสนาบดีกับ
เจ้าเมืองไปอยู่ประจำบัญชาการมณฑลละคนเป็นพนักงานจัดการต่างๆในอาณาเขตของตนตามคำสั่งของ
เสนาบดี ทั้งเป็นหูเป็นตาและเป็นที่พักพิงหรือของเสนาบดีด้วย ถ้าว่าโดยย่อก็คือแยกหน้าที่จัดการต่างๆ

ตามหัวเมืองไปให้ผู้บัญชาการมณฑลเป็นผู้ทำ เสนาบดีเป็นผู้คิดแบบแผนและตรวจการที่ทำนั้นประกอบกันจึงจะจัดการปกครองหัวเมืองให้ได้ตั้งพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าคิดเห็นเรื่องนี้เป็นข้อแรกในเวลาเมื่อไปตรวจราชการหัวเมือง

ยังมีอีกข้อหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็นแต่ข้อแรกว่าจะเป็นความลำบากอย่างใหญ่หลวงคือ ที่จะไม่มีความพอใช้ในการจัดหัวเมือง ข้อนี้ใครๆ ก็เห็นว่าจะต้องเลิกวิธีปกครองอย่าง “กินเมือง” ดังเช่นพรรณนาไว้ในภาคต้น จะต้องห้ามมิให้เจ้าเมืองกรมการหากินในหน้าที่ราชการ และต่อไปจะต้องใช้แต่ผู้ซึ่งทรงคุณวุฒิสมกับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกรมการ ซึ่งโดยมากภูมิลำเนาเดิมอยู่ต่างถิ่นเช่นเป็นชาวกรุงเทพฯ เป็นต้น เพราะเหตุทั้ง ๒ อย่างนี้ รัฐบาลจำจะต้องให้เงินเดือนข้าราชการหัวเมืองให้พอเลี้ยงชีพ มิฉะนั้นก็ไม่มีใครเป็นเจ้าเมืองกรมการใช้แต่เท่านั้น ยังสถานที่ว่าราชการเมืองก็ดี บ้านเรือนที่อยู่ของเจ้าเมืองกรมการก็ดี ล้วนเป็นสมบัติส่วนตัวเจ้าเมืองกรมการทั้งนั้นดังกล่าวนำมาแล้ว ความจำเป็นที่จะต้องจ่ายเงินหลวงเพิ่มขึ้นมีต่อไปจนถึงค่าสร้างศาลารัฐบาลและสถานที่ทำราชการอย่างอื่นขึ้นใหม่ ทั้งสร้างเรือนให้ข้าราชการผู้ไปจากต่างถิ่นอยู่อาศัยให้พอกัน ถ้าจะต้องสร้างเมืองใหม่หมดทุกเมืองก็ไม่ผิดกับความจริง ซึ่งเพิ่งเห็นในปัจจุบันนี้ แต่ในสมัยนั้นปรารถนาเพียงแต่จำเป็นในขั้นนั้นก็เป็นจำนวนเงินมากมิใช่น้อย น่ากลัวการที่จัดจะติดขัดเพราะไม่ได้เงินพอใช้ด้วยอีกอย่างหนึ่ง

ข้าพเจ้ากลับมาถึงกรุงเทพฯ ถวายรายงานและกราบทูลความคิดเห็นดังกล่าวมาแล้ว พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รวมหัวเมืองเป็นมณฑลตั้งข้าพเจ้าคิดและให้ให้ข้าพเจ้าพิจารณาดูเห็นใครควรจะเป็นผู้บัญชาการมณฑลไหนก็ให้กราบบังคมทูล ส่วนเรื่องเงินที่จะต้องใช้นั้นจะทรงส่งกรมพระนครานุรักษ์ประพันธ์พงศ์ เวลานั้นยังไม่ได้รับกรม แต่เป็นตำแหน่งรองอธิบดีบัญชาการกระทรวงพระคลังฯ ให้ปรึกษาหาทางที่จะแก้ไขความลำบากด้วยกันกับข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้รับสั่งเช่นนั้นแล้วก็มาคิดการที่จะจัดตั้งมณฑลก่อน เห็นว่าควรเอาลำน้ำอันเป็นทางคมนาคมเป็นหลักอาณาเขตมณฑล จึงกำหนดหัวเมืองข้างตอนใต้คือ กรุงศรีอยุธยา ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองสิงห์บุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๗ เมืองเป็นมณฑลหนึ่งตั้งว่าการมณฑล ณ พระนครศรีอยุธยา เรียกว่า “มณฑลกรุงเก่า” (ตามชื่อที่เรียกกันในเวลานั้น จนรัชกาลที่ ๖ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอยุธยา)

รวมหัวเมืองทางลำแม่น้ำบางปะกง คือ เมืองปราจีนบุรี ๑ เมืองนครนายก ๑ เมืองพนมสารคาม ๑ เมืองฉะเชิงเทรา ๑ รวม ๔ เมือง เป็นเมืองมณฑล ๑ เรียกว่า “มณฑลปราจีน” ตั้งว่าการมณฑล ณ เมืองปราจีน (ต่อเมื่อโอนหัวเมืองในกรมท่ามาขึ้นกระทรวงมหาดไทย จึงย้ายที่ว่าการมณฑลลงมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทราเพราะขยายอาณาเขตมณฑลต่อไปทางชายทะเลรวมเมืองพนมสนธิคม เมืองชลบุรีและเมืองบางละมุงเพิ่มให้อีก ๑ เมือง รวมเป็น ๗ เมืองด้วยกัน) แต่คงเรียกชื่อว่ามณฑลปราจีนอยู่ตามเดิม

รวมหัวเมืองทางแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือขึ้นไปจนถึงแม่น้ำปิง คือเมืองชัยนาท ๑ เมืองสรรคบุรี ๑ เมืองมโนรมย์ ๑ เมืองอุทัยธานี ๑ เมืองพยุหะคีรี ๑ เมืองนครสวรรค์ ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑ เมืองตาก ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล ๑ ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองนครสวรรค์ เรียกว่า “มณฑลนครสวรรค์”

รวมหัวเมืองเหนือทางแม่น้ำน่านและแม่น้ำแม่ปาย คือ เมืองพิจิตร ๑ เมืองพิษณุโลก ๑ เมืองพิชัย ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เป็นเมืองสุโขทัย ๑ รวม ๕ เมืองเข้าเป็นมณฑล ๑ ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองพิษณุโลก เรียกว่า “มณฑลพิษณุโลก” รวมเป็น ๔ มณฑลด้วยกัน

แม้เพียง ๔ มณฑลเท่านั้น ก็ตั้งได้ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่ ๒ มณฑล เพราะหาตัวคนซึ่งจะเป็นผู้บัญชาการมณฑลให้เหมาะแก่ตำแหน่งได้ยาก ด้วยจะต้องเลือกหาในข้าราชการชั้นบรรดาศักดิ์สูงที่มีปัญญาสามารถอาจจะทำการได้ตั้งประสงค์และเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงรังเกียจประกอบกันทุกสถานในชั้นแรก ข้าพเจ้าเห็นแต่ ๒ คน คือเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เวลานั้นยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่าราชการจังหวัดพิชัย ซึ่งข้าพเจ้าได้วิสาสะเมื่อขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือเห็นลาดเลาเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถแต่ครั้งนั้นคนหนึ่ง กับนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรมเจท (สุข ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยวิสาสะเห็นคุณวุฒิมาแต่เป็นนายทหารมหาดเล็กด้วยกันอีกคน ๑ ทูลเสนอพระเจ้าอยู่หัวก็โปรด จึงทรงตั้งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลกให้พระยาฤทธิรงค์ธรมเจท เป็นผู้บัญชาการมณฑลปราจีน และขนานนามตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑล ให้เรียกว่า “ข้าหลวงเทศาภิบาล” ให้ผิดกับคำ “ข้าหลวง” ซึ่งทำการชั่วคราวและให้เรียกได้ทั้งเจ้านายและขุนนางผู้เป็นตำแหน่งนั้น (ถึงรัชกาลที่ ๖ จึงเปลี่ยนเป็น “สมุหเทศาภิบาล” พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้าถึง ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศสเทศาภิบาลมณฑลปราจีนจัดส่งกำลังและเครื่องยุทธภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนทางตะวันออกแข็งแรงรวดเร็วกว่าคนทั้งหลายคาด ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑลถึงออกปากชมกันเป็นครั้งแรก แต่ในปีนั้นยุ่งอยู่ด้วยเรื่องฝรั่งเศสไม่สามารถจัดการอื่นตามหัวเมืองจนถึงปลาย พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อยังไม่ได้รับกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า และให้พระยาดัสกรปลาด (อู่) ซึ่งเคยเป็นข้าหลวงใหญ่อยู่ ณ เมืองหลวงพระบาง เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ แต่พระยาดัสกรฯ อยู่ในตำแหน่งไม่ช้ารู้สึกตัวว่าเคยแต่รับราชการทหารมาแต่ก่อน จะไม่สามารถรับราชการในตำแหน่งสำคัญฝ่ายพลเรือนให้ดีได้ กราบทูลขอเวนคืนตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลโดยความเชื่อ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์ และทรงตั้งพระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แจ่ม บุนนาค) เมื่อยังเป็นพระยาพงศานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น เมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์เลื่อนเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสานแล้ว โปรดให้รวมเมืองนครราชสีมา เมืองบุรีรัมย์ เมืองนางรอง เมืองชัยภูมิรวม ๔ เมืองเข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาลอีกมณฑลหนึ่ง ตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองนครราชสีมา เรียกชื่อว่า “มณฑลนครราชสีมา” และทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี) เมื่อยังเป็นพระยาประสิทธิศิลปการ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลบัญชาการมณฑลนั้น ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงมีมณฑลหัวเมืองชั้นในขึ้นเป็น ๕ มณฑลด้วยกัน

เรื่องเงินซึ่งโปรดให้ข้าพเจ้าปรึกษากับกรมพระนราชนั้น ข้าพเจ้าเคยทูลท่านตั้งแต่แรกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า จัดหัวเมืองจะต้องใช้เงินมาก ถ้ากระทรวงพระคลังฯ ไม่ให้เงินพอแก่การก็จัดไม่สำเร็จ ท่านตรัสว่าได้ทรงคิดคาคอยู่แล้วแต่เงินรายได้แผ่นดินยังน้อยนัก ถ้ายายได้ไม่มีเพิ่มขึ้นก็ยากที่จะจ่ายเงินให้พอแก่การกระทรวงมหาดไทยได้ เพราะฉะนั้น เมื่อข้าพเจ้าจัดการปกครองหัวเมือง ขอให้คิดบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินไปด้วย ถ้าสามารถทำให้เงินรายได้เพิ่มขึ้นเท่าใดจะจ่ายให้กระทรวงมหาดไทยใช้มากกว่ากระทรวงอื่น ๆ ข้าพเจ้าก็รับจะช่วยคิดหาผลประโยชน์แผ่นดินด้วยตามพระประสงค์ครั้นเมื่อข้าพเจ้าจะขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ กรมพระนราชนตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า ตามหัวเมืองเหล่านั้นเงินส่วยค้างอยู่มากถ้าข้าพเจ้าช่วยเร่งเอาเงินส่วยลงมาได้บ้างก็จะดี ข้าพเจ้าได้ฟังตรัสออกส่าปากใจ ด้วยขึ้นไปครั้งนั้นข้าพเจ้า

การเสด็จตรวจการทำงานรถไฟสายใต้ ของสมเด็จพระเจัฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ประสงค์แต่จะไปปรึกษาหาความรู้ไม่ได้คิดว่าจะไปจัดการอันใด อีกประการหนึ่งตัวข้าพเจ้าจะไปตรวจหัวเมืองในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นครั้งแรก เหมือนอย่างว่า “ประเดิมโรง” ชาวหัวเมืองยังไม่รู้จักอยู่โดยมาก ตั้งแต่เจ้าเมืองกรมการตลอดจนราษฎร พลเรือนคงพากันคอยดูว่านิสัยใจคอของข้าพเจ้าจะเป็นอย่างไรกรรมดาของการเร่งเงินนั้น ย่อมต้องเอาตัวพวกลูกหนี้มาบังคับเรียกเอาเงิน บางทีก็ถึงต้องกักขังควบคุม คงต้องทำให้คนเดือดร้อนมากบ้างน้อยบ้าง ทุกเมืองที่ข้าพเจ้าไป คนทั้งหลายก็จะเลยเข้าใจว่าข้าพเจ้าดูร้ายไม่มีความเมตตากรุณาถึงจะได้เงินก็เสียความเลื่อมใสพาให้ลำบากแก่การในภายหน้า แต่จะไม่รับช่วยกระทรวงพระคลังฯ ตามพระประสงค์ของกรมพระนราฯ ก็ไม่สมกับที่ได้ทูลท่านไว้แต่แรก กระทรวงพระคลังฯ จะเลยไม่เชื่อถือ ข้าพเจ้าทูลให้ทรงทราบความลำบากใจ แต่จะตริตรองหาทางแก้ไขดูก่อน แล้วจึงจะมาปรึกษาพระยาวรุฒิกษัยเจ้ากรมเงินส่วยซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาเมื่อข้าพเจ้าไปอยู่กระทรวงมหาดไทยแล้ว เพราะเห็นว่าเป็นคนเก่าได้รับสัญญาบัตรเป็นพันพูนอนุราชแต่ในรัชกาลที่ ๔ รั้งงานมาก พระยาวรุฒิกษัยว่า ข้าราชการที่เป็นหนี้เงินส่วยอยู่ตามหัวเมืองนั้นเป็นคนมั่งมีก็มี เป็นคนจนก็มี ประเพณีที่เร่งเรียกเงินส่วยบังคับเรียกเหมือนกันหมด ถ้าผ่อนผันให้คนจนอย่างไรก็ต้องผ่อนผันให้คนมั่งมีอย่างเดียวกัน ที่จริงลูกหนี้ที่มีเงินพอจะส่งได้มีอยู่ไม่น้อย ถ้าข้าพเจ้าอยากได้เงินโดยไม่ต้องเร่งรัดให้เดือดร้อนเห็นทางที่จะได้อย่างนั้นแต่เอาส่วนลดคือเปิดโอกาสให้แก่พวกเจ้าหมื่นนายกอง ว่าถ้าใครส่งเงินชำระหนี้หลวงได้สิ้นเชิงจะลดจำนวนเงินให้เท่านั้นส่วน กะส่วนให้เขาพอเป็นประโยชน์ก็เห็นจะมีคนขอชำระหนี้หลวงด้วยใจสมัครมากด้วยกัน พวกที่ไม่มีเงินจะส่งก็ไม่ต้องถูกเร่งรัดให้ได้เดือดร้อน ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยและไปทูลถามกรมพระนราฯ ว่ากระทรวงพระคลังฯ จะให้ส่วนลดแก่ลูกหนี้สักเท่าใด ท่านตรัสว่าเงินส่วยที่ค้างตามหัวเมืองทับถมกับอยู่เสมอ เร่งรัดได้เงินปีเก่าเงินปีใหม่ก็ค้างต่อไป จำนวนเงินค้างมีแต่เพิ่มขึ้นทุกปี ถ้าเจ้าหมื่นนายกองล้มตายเงินที่ติดค้างก็เลยสูญ เงินส่วยมีมากแต่ในบัญชีทิ้งไว้อย่างนั้นยิ่งนานตัวเงินก็ยิ่งสูญมากขึ้น จึงอยากได้เป็นเงินสดถ้าข้าพเจ้าคิดอ่านให้มีผู้ส่งเงินชำระล้างหนี้ได้เช่นว่า ลดให้ครึ่งหนึ่งก็ยอมจึงให้พระยาวรุฒิกษัย ขึ้นไปกับข้าพเจ้าและเอาบัญชีเงินส่วยค้างขึ้นไปด้วย ไปถึงเมืองไหนก็ให้พระยาวรุฒิกษัย บอกแก่ลูกหนี้ในเมืองนั้นว่า เมื่อข้าพเจ้าจะไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้นกระทรวงพระคลังฯ ขอให้ช่วยเร่งเรียกเงินส่วยที่ค้างอยู่ตามหัวเมือง ข้าพเจ้าขอให้กระทรวงพระคลังฯ ผ่อนผันบ้าง อย่าให้ได้ความเดือดร้อนกันนัก กระทรวงพระคลังฯ ให้อนุญาตว่าถ้าลูกหนี้คนใดชำระเงินหมดจำนวนที่ค้างในเวลาที่ข้าพเจ้าขึ้นไปนั้นข้าพเจ้าจะลดเงินให้ครึ่งหนึ่งก็ได้ เป็นโอกาสพิเศษซึ่งยากจะมีอีก

ขบวนเสด็จตรวจราชการขณะข้ามลำน้ำ มณฑลปัตตานี

ถ้าใครไม่อยากจะเป็หนี้หลวง ก็ให้เอาเงินมาชำระเพื่อให้สิ้นเชิงถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้ายอมลดหนี้ให้ครึ่งหนึ่งตามอนุญาตของกระทรวงพระคลังฯ ก็มีผลอย่างพระวรพุฒิชาคาด ด้วยพวกลูกหนี้ที่มีเงินพากันสนใจจะชำระหนี้หลวงให้สิ้นเชิงด้วยเห็นแก่ส่วนลดบางคนตัวเงินมีไม่พอถึงไปเที่ยวกู้ยืมเงินผู้อื่นมาเพิ่มจำนวนพอชำระหนี้ก็มีได้เงินสดกว่า ๒๐๐,๐๐๐ บาท เวลานั้นยังไม่ใช้ธนบัตร ได้เป็นเงินบาททั้งนั้น ข้าพเจ้าต้องให้หาเรือลำหนึ่งบรรทุกเงินลงมาถวาย กรมพระนราฯ ก็ทรงยินดีเพราะฉะนั้นพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้ท่านมาปรึกษากับข้าพเจ้าในเรื่องเงินที่จะจ่ายให้พอจัดการหัวเมืองจึงไม่ลำบาก ท่านตรัสขอแต่ให้ข้าพเจ้าประหยัดเงินช่วยกระทรวงพระคลังฯ บ้าง เป็นต้นว่าตำแหน่งข้าราชการที่รับเงินเดือนให้ตั้งขึ้นแต่น้อยก่อน อัตราเงินเดือนก็ขอให้กำหนดเป็นอย่างต่ำ แต่พอคนสมัครทำการได้อีกประการหนึ่ง อย่าเพิ่งคิดก่อสร้างอะไรให้สิ้นเปลืองมากนักสถานที่ทำการหรือที่พักอันจำเป็นจะต้องมี ถ้าไม่มีของเดิมขอให้ทำอย่างถูก ๆ หรือเช่าเขาแต่พอให้ชั่วคราวก่อน เมื่อจำนวนเงินแผ่นดินรายได้มีมากขึ้น จึงค่อยขยายรายการเหล่านั้นให้กว้างขวางออกไป ถ้าวางการเป็นเช่นที่ท่านตรัสแล้ว จะหาเงินให้พอการ ข้าพเจ้าก็รับจะทำตามพระประสงค์ และทูลว่าข้าพเจ้าจะเห็นว่า การที่จะจัดให้ขึ้นแรกก็เห็นจะไม่ต้องใช้เงินมากมายนัก ด้วยตั้งมณฑลขึ้นใหม่เพียง ๔ มณฑล (เวลานั้นยังไม่ได้ตั้งมณฑลนครราชสีมา) ในชั้นแรกก็มีคนรับเงินเดือนแต่ในกองข้าหลวงเทศาภิบาลสำหรับบังคับการมณฑลซึ่งจะต้องตั้งขึ้นก่อนตั้งแล้วยังต้องใช้เวลาพอที่ข้าหลวงเทศาภิบาลจะไปเที่ยวตรวจให้รู้การงานตามหัวเมืองในมณฑลของตนเสียก่อนด้วย ในปีแรกเห็นจะต้องจ่ายเงินเดือนเพียงข้าหลวงเทศาภิบาล ๔ มณฑลต่อขึ้นนั้นไปซึ่งจะถึงจัดการปกครองเมืองเพิ่มคนรับเงินเดือนต่อไปถึงเจ้ากรมการ ซึ่งเป็นพนักงานปกครองเมืองและอำเภอ แต่จัดการปกครองก็คงจัดในเมืองหลวงของมณฑลที่ข้าหลวงเทศาภิบาล อยู่แต่เมืองเดียวก่อนจะมีคนรับเงินเดือนเพิ่มจำนวนขึ้นแต่ ๔ เมืองก่อน แล้วจึงขยายให้แพร่หลายต่อออกไป เพราะฉะนั้นโดยการที่กำหนดว่าจะจัดก็ต้องการเงินเพิ่มขึ้นเป็นระยะไป พอจะเข้ากับความสามารถของกระทรวงพระคลังฯ ได้เมื่อปรึกษาเข้าใจกันกับกระทรวงพระคลังฯ แล้ว ข้าพเจ้าก็สิ้นวิต ตั้งหน้าคิดจัดการหัวเมืองต่อไป

สมเด็จพระยาตราชานุภาพ ทรงฉายพระรูปนี้ เมื่อประชุมเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ จาก ช่าย-ขวา

แถวหนึ่ง

๑. พระยาจำแสนยบดี (ไทย)
๒. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร)

แถวยี่น

๑. เจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ บุนนาค)
๒. พระยาฤทธิรงค์ธรรณเจท (สุข ชูโต)
๓. พระยาประสิทธิ์ศิลปการ (สอาด สิงหเสนี)
๔. พระยาอภิรัตนฤทธิ (บุศย์ บุญยรัตพันธ์)

แถวยี่น ๒

๑. พระยาราชวรานุกูล (อ่วม)
๒. กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมเด็จพระยาตราชานุภาพ)
๓. กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ (พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์)

แถวยี่น ๓

๑. พระยาตัมภกรปลาด (อยู่)
๒. พระยาพิโกษา (โต โชติคเสถียร)
๓. พระยามหาอำมาตย์ (เส็ง วิริยศิริ)